

Luumurdude ja nihestuste ravi esimesed eestikeelsed õpetussõnad

Arne-Lembit Kööp¹

Eesti meditsiiniajaloo ei ole seni trükituna avaldatud terviklikku käsitlust, ajaloolisi ülevaateid on avaldatud peamiselt erialalisi küsimusi või isikuid käsitlevate üksikute artiklitena ajakirjades ja kogumikes. Eesti ortopeedia ajaloo täienduseks luumurdude ravi algusest tuleks lisada ülevaade Peter Ernst Wilde ja August Wilhelm Hupeli tegevusest XVIII sajandil Põltsamaal. Nende koostöö tulemusena valminud esimesed eestikeelsed populaarsed tervishoiuväljaanded võimaldavad heita pilgu kahe ja poole sajandi taguse aja meditsiiniprobleemidele.

P. E. Wilde tuli Põltsamaale meditsiiniliste väljaannete kirjutamise varasema kogemusega ja jätkas seda tööd ka seal. A. W. Hupel mugandas eesti keelde tervishoiuõpetuste edasiandmiseks maarahvale kaks P. E. Wilde käsikirja: ajakiri „Lühhike õppetuse“ ja „Arsti ramat nende juhhatamiseks kes tahtwad tööbed ärra arwada ning parrandada“ (originaali käsikiri „Arzneybuch zum Unterricht f. diejenigen, welche die Krankheiten u. d. Heilungsmittel wollen kennen lernen“), milles käsitletakse ka luumurdude ja nihestuste ravi, trükiti 1771. aastal Põltsamaal. Tervishoidlike õpetuste ja tööbede ravi käsitlemise kõrval, mis oli tookord oluline tervislike eluviiside propageerimiseks ja maarahva abistamiseks haiguste korral, sisaldab „Arsti ramat“ ka peatükke luumurdudest ja nihestustest. Teoses on esitatud esimesed eestikeelsed juhised luumurdude ja nihestuste diagnoosimiseks ja raviks röntgenuuringute ning valuvaigistite kasutamisele eelnenud ajastust. Võib arvata, et enamik tolleaegsetest haigetest paranes soovitatud raviviisi kasutades rahuldavalt, kuid raskemate vigastuste korral ei osutunud see ravi siiski küllaldaseks. Tervishoiusoovitused ja haiguste korral tegutsemise juhised olid mõeldud tavalugejatele, kuid lisaks nendele sai P. E. Wilde käsiraamatust oluline abivahend oma teadmiste ja oskuste täiustamiseks rahvaarstidele-ravitsejatele, kes tegelesid luumurdude raviga.

„Arsti ramatu“ säilinud eksemplarist on tehtud elektrooniliselt loetav koopia (http://www.ester.ee/record=b1968180~S1*est),

mida autor on kasutanud käesoleva kirjutise valmistamisel. Artiklis on kasutatud kohati A. W. Hupeli sõnavara ja väljendeid, lootes lugeja paremat sisseelamist ajaloolisesse sõnumisse ja arvestades, et see arhailisus ei segaks lugejal teksti mõista.

Soovitusi luumurdude raviks leiame juba 5000 aastat tagasi kirja pandud Egiptuse papüürustelt. Vana-Egiptuses kasutati lahaste valmistamiseks datlipalmi leherootse, akaatsiakoore ribasid või õlgi. Mitmed arheoloogilised leiud tõendavad, et neid vahendeid kasutades paranesid luumurrud hästi. Antiik-Kreekas kasutas Hippokrates luumurdude raviks venitust ja lahastamist. Keskajast on teada Ambroise Paré soovitused reieluukaela murdude raviks puidust lahastega. Kõigi nende varasemate kirjutiste kõrval on meeldiv leida ka esimesi eestikeelseid luumurdude ravi soovitusi P. E. Wilde teosest „Arsti ramat“. Tema esitatud soovitused olid konkreetsed ja praktiliselt kasutatavad, kui kellelgi oli eeldusi ja kogemusi luumurdude raviks.

Raamatu autor sündis 1732. aastal Põhja-Saksamaal Taga-Pommeris jõukas peres. Ta õppis Königsbergi Ülikoolis teoloogiat ja Halles õigusteadust. Pärast raskelt põetud rõugeid asus ta 1751. aastal Königsbergi Ülikoolis õppima arstiteadust, pärast lõpetamist töötas ta Königsbergis arstina ja noorte õpetajana. Doktoritöö kaitses ta 1765. aastal Greifswaldi Ülikoolis. Pärast seda asus ta elama Kuramaale ja hiljem Liivimaale, kus leidis omale tegevuspõllu Põltsamaa karjamõisas Kuningamäel. Teda kutsus sinna äsja asutatud haigla ja apteegi

Eesti Arst 2015;
94(1):27–32

Saabunud toimetusse:
05.03.2014
Avaldamiseks vastu võetud:
26.05.2014
Avaldatud internetis:
30.01.2015

¹ Ida-Tallinna Keskhaigla

Kirjavahetajaautor:
Arne-Lembit Kööp
arne-lembit.koop@itk.ee

Võtmesõnad:
luumurdude ravi ajalugu
Eestis, esimene eestikeelne
trükitis luumurdudest,
Põltsamaa arst P. E. Wilde,
literaat A. W. Hupel

juhatajaks Põltsamaa lossi omanik erumajor Johann Woldemar von Lauw (1). Kuningamäel haigla juures avatud meditsiinikoolis koolitas P. E. Wilde nii saksa kui ka eesti rahvusest velskreid ja ämmaemandaid (2). P. E. Wildel oli kogemusi saksakeelsete rahvalgustuslike meditsiiniliste väljaannete ja arstidele mõeldud ajakirjade väljaandmisel. Selle tegevuse jätkamiseks õnnestus tal Vana-Põltsamaa mõisa meierei hoones tööle panna tsensuurivaba trükikoda, kus tal oli võimalik ka oma kirjutisi trükituna avaldada (1).

Põltsamaa kirikuõpetaja ja literaat August Wilhem Hupel tõlkis P. E. Wilde saksakeelsed käsikirjad „Lühhike õppetud“ (1766, 41 vihikut) (3) ja „Arsti ramat“ (1771) võrdlemisi hästi loetavasse eesti keelde. „Arsti ramat“ (AR) on 162-leheküljeline käsiraamat, mis oli mõeldud eeskätt maarahvale selleks, et inimesed saaksid tervislikumalt elada ja end paremini ravida, kasutades looduslike ravivahendeid ning loobudes nõidade ja teiste tarkade abist, ning selleks, et täiendada maarahva seas tegutsevate rahvaarstide-haigeravitsejate teadmisi ja oskusi. Luumurdude ja nihestuste ravist on raamatus kirjutatud 9 leheküljel (lk 119–127).

ARSTIABIST XVIII SAJANDI LIIVIMAAL

P. E. Wilde teadis, et maarahva seas ravivad vigastusi ravitsejad-rahvaarstid ja ta ütles luumurdusid käsitleva peatüki alguses: „Monni tallopoeg moistab öiete hästi aitada neid inimessi ja weiksid kes on nikkastand ehk luud murdnud.“ /AR lk 119/. Sellistest XIX sajandil tegutsenud rahvaarstidest, kes paigast ära oleva liigese või murdunud luu paika panevad, on kirjutanud rahvameditsiini uurija Lea Põvvat (3). Ta on tõstnud esile Tori vallas Jõesuu külas tegutsenud kahe rahvaarsti edukat tegevust selliste vigastuste korral (Lutsu Toomas ja Puistu Jaak 1854. aastal) (5). Arstide vähesuse tõttu XVIII sajandi Liivimaal ei püstita P. E. Wilde siiski nõuet, et luumurruga peaks koolitatud arsti poole pöörduma, nagu tegid seda hilisemates populaarsetes meditsiiniväljaannetes Peterburis töötanud arstiteadlane Peeter Hellat (1895) (4) ning ajakirja Tervis asutaja professor Heinrich Koppel (1904) (5) ja teised.

Eriti kõrgelt tuleb hinnata rahvaarstidele vajalikku luumurdude ja nihestuste

Foto 1. P. E. Wilde teose „Arsti ramat nende juhhatamiseks kes tahtwad többed ärra arwada ning parrandada“ tiitelleht.

ravi põhjalikku käsitlust, kuna tolleaegsel Eesti- ja Liivimaa kubermangudes elaval pärisorjadest maarahval oli vähe võimalusi pääseda arsti või habemeajaja juurde oma luumurru raviks (traumade raviga tegelesid tollal ka habemeajajad). Õpetatud meedikuid oli vähe ning arstid, kes siia tööle tulid, olid peamiselt lõpetanud ülikooli Saksamaal. Meditsiinialoolase Heino Gustavsoni andmeil oli Tallinnas XVIII sajandi keskel üks linnaarst, sajandi teisel poolel lisaks veel kaks arsti ja 1783. aastast kreisiarst, linnadesse saabus tööle ka üksikuid rändarste. Linnades tegelesid vigastuste raviga ka habemeajajad, kes olid kutsetunnistusega ametimehe juures teinud läbi õpipoisi- ja selliaastad – 9 aastat – ja sooritanud kutseeksami (6). Tartus oli meditsiinialoolase Viktor Kalnini andmeil 1751. aastast alates linnaarst ja 1773. aastast linnakirurg ning 1783. aastast lisaks kreisiarst (9). Arstide vähesusele XVIII sajandil Liivimaal on juhtinud tähelepanu ka kultuurialoolane Ants Viires, tuues esile, et Liivimaa Eesti alal oli 1784. aastal Tartus, Pärnus ja Valgas igaühes kaks ning Viljandis, Võrus ja Kuressaares igaühes üks arst (8). Tänu P. E. Wildele oli Põltsamaal juba 1866. aastal mitu arsti: haavaarst Hoffmann ja 1769. aastal ka kirurg Gottlieb Gebhard (9). Seega oli XVIII sajandi II poolel arstide vähesuse

tõttu nii Eesti- kui ka Liivimaa kubermangus arstiabi raskesti kättesaadav nii enamikule maarahvast kui ka varakatele isikutele. See teeb eriti oluliseks ja tunnustust väärivaks maarahvast abistavatele mitteprofessionaalidele vajaliku käsiraamatu väljaandmise.

LUUMURDUDE RAVIST

P. E. Wilde soovitusel luumurdude ja nihestuste raviks kajastavad XVIII sajandi keskpaiga luumurdude ravi üldtunnustatud printsiipe. Aseptika ja röntgenoloogia eelne periood seadis rangelt konservatiivse ravi võtteid kasutavate arstide ja teiste luumurdude ravijate ette manuaalse kogemusliku tegevuse keerulised nõuded nii murru diagnoosimisel, paigaldamisel kui ka hilisemal murru paranemise jälgimisel. P. E. Wilde toob esile kõige olulisemad luumurdude raviks vajalikud nõuanded.

Luumurdude ravi käsitlevatel „Arstiramatul“ lehekülgedel leiame, et P. E. Wilde on eristanud luude vigastusi käsitlevas peatükis kolme vigastust:

- 1) luumurd – „kas luu on katke“ –, mille puhul eristatakse kaht tüüpi vigastusi:
  - luu otste liikuvusega murd – „katke“;
  - nihkumiseta luumurd – „lõhkund“;
- 2) liigese nihestus, kederluu nihestus – „innimenne on nikkastand“;
- 3) põrutus – „põrrutud“, „wallusaste toukatut“.

Luumurdude ravi sissejuhatavas osas on ta maininud, et on tarvis tarkust, kui tahta murdu parandada. P. E. Wilde on selgitanud, kuidas tunda, kas luu on katki, ning et see võib mõnikord olla raske, kui murru koht on üles paistetanud. Selleks et kindlaks teha luumurdu, tuleb hoida jäseme vigastatud kohast ühe käega ülaltpoolt ja teisega altpoolt ning siis tasaselt liigutades võib tunda, et murtud luu otsad teineteist hõõruvad. „Monnikord ei olle se luu mitte katke murtud vaid lõhkund, se on veel raskem tunda“ /AR lk 120/ (liigeselähedased, impakteerunud murrud). Nihkunud otstega murru paigaldamist soovitab P. E. Wilde teha kahekesi. Selleks üks abistaja sirutab (s.t venitab) jäset ja teine paigaldab luu otsad murru kohal. Murru paigaldamine „... on se üllem assi; kui se ei sa mitte korra pärrast tehtud, siis inimenne jääb santiks; ärra ruttusta mitte se jures ...“ /AR lk 120/. Siin leidub ka hoiatus puuduliku ravi halbade tulemuste kohta. Paigaldamist soovitab ta teha hästi hoolikalt, et luud oleks teineteise

ligi, „...olgo kül et többine wallo pärrast wägga kissendab.“ /AR lk 121/. Siin näeme, et vaatamata protseduuri valulikkusele valutustamiseks mingeid soovitusi või vahendeid nii luumurru kui ka nihestuse paigaldamise juures P. E. Wildel tollal pakkuda ei olnud.

Edasi on P. E. Wilde selgitanud abistamise iseärasusi luukildude korral. Paigaldamise ajal tuleb luu killud suruda oma kohale. „... need killud, mis nahha al on üllewel, leikage nahhast välja.“ /AR lk 123/. Kuidas seda kildude väljalõikamist ilma tuimestuseta tehti, on raske ette kujutada, ehkki ka teisi operatsioone tehti tol ajal ilma tuimestuseta. Paigaldamise järel tuleb võrrelda jäseme pikkust ja asendit terve jäsemega. Kui ei esine lühenemist ja valu väheneb, tuleb paigaldamist pidada õnnestunuks.

Pärast paigaldust „... siis peab se murtud käe-vars ehk jalg ilma ligumatta petama ...“ /AR lk 121/. Jäseme liikumata asendis hoidmiseks, et luu ei läheks paigalt ära, tuleb teha eriline lahastamine, mille kohta P. E. Wilde annab selged juhised. Enne murru paigaldamist tuleb ette valmistada abivahendid murru paigaldamisjärgseks immobiliseerimiseks.

1. Laiad paelad (sidemetaolised riideribad) mähkida ümber murru koha.
2. Teha linasest riidest õhuke takkudega täidetud padi ja see keerata ümber jäseme.
3. Teha neli õhukest lauda, poolteist vaksa pikad (35–40 cm) ja nii kitsad, et need saaks asetada neljast küljest murtud jäseme ümber.
4. Need lauad siduda murtud jäseme ümber kolme sidemega, esiteks keskelt, pärast ülevalt ja altpoolt laudade otste juurest.
5. Jala (sääreлуу) murru korral teha väike kolmest lauast ühe otsalauaga kast ja jalg sinna paigutada nii, et labajalg toetaks vastu otsalauda.

P. E. Wilde soovitatud abivahend – kastlahas – tundub olevat küllaltki otstarbekas sääreлуу murru lahastamiseks, sest see tagab lahastatud jäsemele sobiva asendi ja toetab vajalikul määral labajalga. Alajäseme murru immobiliseerimise aegadest P. E. Wilde ei räägi. Praegu teame, et sääreлуу murru paranemine võtab aega 2,5–3,5 kuud ning selle aja jooksul tuleb jälgida, et paigaldatud luu otsad kohalt ära ei nihkuks.

Sääreлуумурру klassikalise konservatiivse ravi (Lorenz Böhleri koolkonna järgi) korral kasutatakse esialgu 3,5 nädala jooksul

skelettvenitust, kuni turse alaneb ja fragmendid esmaselt kleepuvad, ning edasi jätkatakse ravi reie keskossa ulatuva tsirkulaarse kips- või plastmähisega. Aseptika ja uued paremad implantaadid võimaldavad praegusajal siiski enamikku sääreluumurruga haigetest opereerida ning see võimaldab neil kiiremini naasta aktiivsete tegevuste juurde ja saavutada liikumisvabadus.

Reieluumurdude lahastamise soovitusi P. E. Wilde raamatus pole toodud.

Ülajäsememurdude korral pärast paigaldamist ja lahastamist tuleb P. E. Wilde järgi jäse rätikuga kaela siduda, sama tehakse ka praegu. Lahaseid hoidvaid sidemeid tuleb jälgida, et need ei oleks lõdvaks läinud või liiga pingul. Sidemeid tuleb niisutada kaks korda päevas kange viinaga. „Need paelad peavad peäle jäma, senni kui lu on kokko kasvanud.“ /AR lk 123/. Seda, kui kaua ülajäseme luumurd paraneb ja kuidas seda hinnata, P. E. Wilde kahjuks ei ole selgitanud. Praegu teame, et õlavarre- ja küünarvarreluude murdude konsolideerumine võtab aega 6–8 nädalat.

Paistetud murru kohal takistab murru paigaldamist ja enne paigaldamist tuleb seda vähendada. Selleks on P. E. Wilde soovitanud paikselts kasutada kas vigastatud piirkonna niisutamiseks või mähisteks mitmeid käepärastest ainetest valmistatud vedelikke:

- 1) õlle sees keedetud „lewerstokki“ (leesputk – koduaedades varem kasvatatud 1,5 m kõrgune sarikõieline ravimtaim);
- 2) äädika ja viina segu;
- 3) lubjavett soojalt;
- 4) keedetud heinaseemneid;
- 5) ahjust võetud põlenud savi segu äädikaga.

Ülalnimetatud vahendid on ärritava või soojendava toimega ning peaks soodustama tursete alanemist. Neid vahendeid on ta soovitanud kasutada ka nihestusest tingitud paistetuse alandamiseks enne paigaldamist ja ka põrutuste korral.

NIHESTUSED JA PÖRUTUSED

Järgmises peatükis „Kui kegi on nikkastand“ /AR lk 124/ on räägitud luumurru ja nihestuse eristamisest ja nihestuste paigaldamisest. Hästi on esitatud nihestuse tunnus: väline liigesekuju muutus, mis kindlaks tehtav nii vaatlusel kui ka käega katsudes. Nihestuse korral on käega tunda „... ühhel polel on maddal koht ja teisel polel kowwa kõrge ...“ /AR lk 124/. Liigutustel ei saa jäset

igatpidi käänta ja selle liigutamine on valus. Tuleb vaadata ka, kas jäsemed on ühepikused. Nihestuse paigaldamiseks on sageli vaja kolme inimest. Üks hoiab haigest kinni, teine venitab jäset („sirrutago ... tuggewaste“ /AR lk 126/) ja kolmas surub nihestunud liigesele, mis läheb naksudes kohale. „Pusakond on vägga raske jälle paigale seada kui se asemelt ärra on, raske on ka tunda kas se lu murdud ehk paigalt ärra, sest se paks lihha on ees; nisuggune parrandaminne maksab suurt waewa.“ /AR lk 126–127/. Põlvekeder läheb ka vahel paigalt ära, aga seda on kerge paigale tagasi lükata. Paigalduse järel tuleks liigesele peale panna äädikaga niisutatud ahjust võetud põlenud savi ja anda rahu, et liiges uuesti ei nihestuks. Kui nihestusega haigel on liigese ümber tugev paistetuse, tuleb seda vähendada sarnaselt eespool toodud luumurrust tingitud paistetust alandavate vahenditega.

Eraldi on P. E. Wilde käsitletud põrutust („wallusaste toukatud“ /AR lk 124/; „pörrutud“ /AR lk 127/), mille tagajärjeks võib sageli olla valu ja paistetuse. Kui paistetuse on tugev, tuleb kasutada neidsamu vahendeid, mida on soovitatud luumurrust põhjustatud paistetuse alandamiseks.

LITERAAT JA TÕLKIJAJAUGUST WILHELM HUPEL

P. E. Wilde raamatu luumurdude ja nihestuste ravi peatükki tuleb vaadelda kahest aspektist: esiteks hinnata A. W. Hupeli tõlgitud teksti, selle sõnavara ja mõistetavust ning teiseks vaadelda P. E. Wilde pakutud soovitusi luumurdude ja nihestuste äratundmiseks ja nende raviks.

Kui vaadelda A. W. Hupeli kasutatud meditsiinilisi termineid, siis suures osas on need mõistetavad, kuigi praeguseks ajaks muutunud nii kirjaviisi kui ka tähenduse poolest. Anatoomilised nimetused on arusaadavad, ehkki osa neist erineb praegusest kirjapildist. Need olid esimesed eestikeelsed anatoomilised ja luumurru ravi kohta kasutatud erialased terminid (kokku üle 20 termini ja mõiste luumurru ravi käsitlevas osas), mis on õnnelikult jõudnud tänapäevani ja meie keelekasutusse. Ajaloolane Indrek Jürjo leiab oma põhjalikus monograafias, et Hupeli keel on põhjaeesti keel mõnede Põltsamaa keelekeskkonna elementidega, sarnanedes rohkem kiriku-keele kui eesti talupoegade kõnekeelega. A. Hupeli tõlgitud teostel „on suur keele-

ajalooline tähendus: nad dokumenteerivad tolleaegset, osalt Hupeli enda loodud eestikeelset meditsiinilist sõnavara“ (10). Kahjuks lõppes selle raamatuga A. W. Hupeli tegevus meditsiiniliste tekstide vahendajana eesti keelde ja järgnes 100aastane vahe, enne kui Võru arstilt Friedrich Reinhold Kreutzwaldilt ilmusid alates 1854. aastast eestikeelsed populaarsed meditsiinilised kirjutised (11). Lisaks Fr. R. Kreutzwaldi raamatutele ilmus 1857. aastal 6 trükki vastu pidanud Riia eesti Jakobi koguduse õpetaja Otto August von Jannau raamat „Ma-rahwa Koddo-Arst ...“, kus ühel leheküljel on käsitletud ka luumurde (12). Ehkki XVIII sajandi teisel poolel trükitud eestikeelsetes kalendrites oli üksikuid tervishoiukirjutisi, on raamatuteadlane Tiiu Reimo toonud esile, et P. E. Wilde tööd olid pikka aega ainukesed eestikeelsed tervishoiualased teosed (13). Meditsiiniajaloolane Herbert Normann on avaldanud arvamust, et A. W. Hupel lisas omapoolseid täiendusi P. E. Wilde kirjutistele (1). Kui see nii ongi, siis arvan, et see on tulnud kasuks väljaannetele. Luumurdude ravi peatükk on siiski niivõrd erialane, et vaevalt suutis A. W. Hupel siia lisada täiendusi. A. W. Hupel, esimeste eestikeelsete populaarsete meditsiiniliste tekstide kirjutaja, on oma tööd hästi teinud. Tekst on sorav ning meditsiiniliste terminite ja teiste keelendite poolest praegusaegsele lugejale arusaadav.

PETER ERNST WILDE ÕPETUSSÕNAD

Kuidas hinnata P. E. Wilde soovitusi luumurdude raviks nüüdisaja seisukohalt? Esialgne hinnang oleks positiivne, kuna ta on sellele teemale eraldatud peatüki pikkust arvestades põhjalikult esitanud peamised luumurdu ja liigese nihestust iseloomustavad tunnused, selgitanud ravivõtted ja osutanud võimalikele tüsistustele. Luumurdude kindlakstegemise ja ravi juures ei olnud tollal sellist abivahendit nagu röntgenograafia, mis tänapäeval on oluline iga luumurru ravi juures. Tollal oli oluline abistaja tundlik käsi ja selle käe kogemus varasemate olukordade lahendamisel.

Vigastuse diagnostikas peab P. E. Wilde oluliseks vahetegemist luumurru, nihestuse ja põrutuse vahel, mis kõik vajavad erinevat käsitlust. Abistajale tuleb appi kogemus ja manuaalne uurimine: palpatsioon, jäsme liigutamine, pikkuse hindamine. Kindlalt

Foto 2. A. W. Hupeli mälestuskivi Paide Reopalu kalmistul.

Foto: autori erakogu

diagnoositud luumurru puhul on oluline nihkunud murru paigaldamine jäsme välise kuju järgi ja immobilisatsioon. Sageli ei saabu vigastatu abistaja juurde kohe pärast vigastust, mistõttu antud soovitusel on olulised väljakujunenud turse alandamiseks, mis on ühtlasi oluline paigaldamist kergendav võte.

Ravipõhimõtted on samad, mis praegugi: murru diagnoosimine, nihkunud luu otste paigaldamine ja immobilisatsioon. Praegu abistab diagnoosimist radioloogiline uurimine, immobilisatsiooniks kasutatakse kips- või plastlahaseid, kuid sageli fikseeritakse murd ka operatiivsel teel. Konservatiivse ravi korral immobiliseeritakse praegu kaks murrule lähedal olevat liigest. P. E. Wilde pakutud lahased immobiliseerivad siiski vaid murru piirkonda, kastlahasega tagatakse ka hüppeliigesele rahuolek, kuid samas on väga oluline, et tagatakse toetus labajalale, mis hoiab ära hilisema tüsistuse – püstpöia – tekke. Nihestuste puhul on samuti tähtis diagnostika ja õiged paigaldamisvõtted, mida ka P. E. Wilde on pakkunud. Luumurdude ja nihestuste korral tekkiv paistetust takistab nii diagnoosimist kui ka paigaldust, mistõttu on ta soovitanud enne protseduuri paistetuse vähendamiseks kodusel teel valmistatud vahendeid (lahused, keetmise saadused, soojad mähised).

P. E. Wilde hindas reaalselt tollaseid arstiabi võimalusi, ja arvestades arstide vähesust, ei soovitanud luumurru raviks pöörduda õpetatud arsti poole.

KOKKUVÕTE

P. E. Wilde „Arsti ramat“ on huvitav üle kahe ja poole sajandi tagust nii maarahva kui ka meditsiinilise abi olukorda peegeldav ajaloolise väärtusega allikas. See teos pakub teavet nii rahvameditsiini kui ka arstiteaduse ajaloo seisukohalt, olles luumurdude ravi esimene eestikeelne kirjutis. Luumurdude ja nihestuste ravi peatükid on kirjutatud piisava põhjalikkusega, andes täiendavaid teadmisi selliste vigastustega haigete mitteprofessionaalsetele abistajatele ajastu meditsiiniliste teadmiste tasemest lähtudes. P. E. Wilde õpetussõnad olid praktilise väärtusega, olles kasulikud nii suuremate kui ka väiksemate kogemustega abistajatele.

Raamatus kajastub ka P. E. Wilde humaanne suhtumine maarahvasse, kes elas viletsates tingimustes väheste arstiabi võimalustega, ja tema püüdlus selle olukorda muuta. Siin on aga näha ka P. E. Wilde dualistlikku suhtumist pärisorjadest maarahvasse. Ühelt poolt soov abistada neid tööde ja vigastuste korral ning teiselt poolt eesmärk jõuda selleni, et pärisorjatööd tegev maarahvas oleks terve ja tugev mõisarahva hüvanguks töötamisel.

P. E. Wilde suri 1785. aastal ja maeti Põltsamaa saksa kalmistule.

SUMMARY

The first Estonian-language tips on treatment of bone fractures and dislocations

Arne-Lembit Kõöp¹

An introduction to the first records of fracture treatment techniques can be added to the chapter on the history of Estonian

orthopaedic surgery. The German-language manuscript of P.E. Wilde's popular-scientific medical manual „Arsti ramat...“ (1771) was translated into Estonian by the literary man and minister A. W. Hupel. P. E. Wilde's book was intended for the countryfolk, who lived in horrible conditions, as well as for rural physicians. The purpose of the book was to introduce to the readers a variety of different diseases as well as their possible treatment methods. The chapter on fractures contains information about the diagnostic and therapeutic approaches to common fractures and dislocations, including the principles of reduction and splinting. The word stems of anatomical terms have survived the test of time and have been used in their adapted forms to this very day. P.E. Wilde and A. W. Hupel should be considered the creators of Estonian-language popular-medical (including orthopaedic) „Arsti ramat“ remained the sole popular-medical writing in the Estonian language for a long time

KIRJANDUS/REFERENCES

1. Normann H. Märkusi esimesest Eesti arstilis-tervishoiulisest ajakirjast. *Eesti Arst* 1926;12:428–32.
2. Magnus H, Laigna K. Põltsamaa. Tallinn: Eesti Raamat; 1975.
3. Põvvat L. Teaduslik meditsiin contra rahvameditsiin. *Kultuur ja Elu* 1992;12:6–51.
4. Hellat P. Terwiseõpetus. Peterburg-Tartu; 1911.
5. Koppel H. Esimene abi õnnetuste korral. *Terwis*; 1904;1:5.
6. Gustavson H. Meditsiinist vanas Tallinnas. Tallinn: Valgus; 1969.
7. Kalnin V. Elanikkond ja tervishoid. Rmt: Pullat R, toim. Tartu ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1980:130–1.
8. Viires A. Eesti talurahva ajalugu. Tallinn: Olion; 1992.
9. Tiik L. Hupel, Wilde ja Põltsamaa. *Eesti Loodus* 1985;5:459–62.
10. Jürjo I. Liivimaa valgustaja A. W. Hupel 1747–1819. Tallinn: Eesti Riigiarhiiv; 2004:368.
11. Kreutzwald FR. Lühhikenne õppetuse terwise hoidmisest. Tartu; 1854.
12. Jannau OA. Ma-rahva Koddo-Arst ehk lühhikenne juhataja, kuidas iggaüks mõistlik innemene ommas maias ja perres, kui kegi haigeks saab, agga arsti ep olle sada, wõib aidata. Tartu; 1864.
13. Reimo T. Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinn: TPU Kirjastus; 2001.

¹ East-Tallinn Central Hospital, Tallinn, Estonia

Correspondence to:
Arne-Lembit Kõöp
arne-lembit.koop@itk.ee

Keywords:
history of treatment of bone fractures in Estonia, the first Estonian-language publication on bone fractures, physician P. E. Wilde from Põltsamaa, literary man A. W. Hupel